

УДК 930(47+57)»192/1991»:82-94 DOI: 10.26661/swfh-2018-50-044

Особливості вивчення джерел мемуарного характеру в радянській історіографії

В.Ю. Іващенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
ivashchenko@karazin.ua

Ключевые слова:

історіографія, джерела особового походження, мемуаристика, суб'єктивність, класифікація, критика джерел, феномен культури.

У статті аналізується історіографічна традиція дослідження мемуаристики в радянський період. Доведено, що на першому етапі (1920 – 1940-ті рр.) домінував історико-критичний підхід, який змінився загальною недовірою до джерел особового походження. На другому етапі (1950 – кінець 1970-х рр.) спостерігається відродження зацікавленості джерелами мемуарного характеру, що сприяє поживавленню дискусій щодо специфіки мемуарних джерел, зокрема, їхньої суб'єктивності, проблем класифікації та прийомів критичного аналізу мемуарів у межах історико-критичного підходу. Третій етап, який розпочався на межі 1970 – 1980-х рр. знаменував собою запровадження культурологічного підходу, коли мемуари розглядаються як феномен культури певної епохи.

Features of studying memoirs in Soviet historiography

V. Ivashchenko

V.N. Karazin Kharkiv National University

Key words:

historiography, ego-documents, memoirs, subjectivity, classification, criticism of sources, phenomenon of culture.

The article is devoted to analysis of the historiographical tradition of studying memoirs in the Soviet period. It is proved that at the first stage (1920 – 1940s) dominated the historical-critical approach, which was replaced by general distrust of ego-documents. At the second stage (1950s – the end of the 1970s), there was a resurgence of interest in memoirs in the historical-critical approach. Issues that were discussed: the specifics of memoir sources, in particular their subjectivity, classification problems and methods of critical analysis of memoirs. The third stage, which began on the brink of the 1970s and 1980s, marked the introduction of a cultural approach, when memoirs are regarded as a phenomenon of culture of a certain age. The complex of memoirs was considered in dynamics – as an array of sources, which was formed over a long period of time under the influence of economic, political, ideological and cultural factors. The foundations of the historical-critical and cultural approaches, recorded in the prerevolutionary historiography and further developed in Soviet historiography, have a significant impact on research of ego-documents.

Останнім часом спостерігається зростання зацікавленості до джерел мемуарного характеру: збільшується кількість публікацій его-документів та праць, присвячених окремим мемуарним пам'яткам або тематичним комплексам (письменницька, військова та університетська мемуаристика; спогади та щоденники представників різних соціальних станів, що висвітлюють різні аспекти історичного минулого тощо), з'являються роботи теоретичного характеру [1]. Відтак постає питання про необхідність осмислення підходів до вивчення мемуаристики, які склалися в історичній думці, літературознавстві, психології, соціо-

логії та ін. Підвалини зазначених підходів були закладені упродовж XIX – XX ст., тому звернення до історіографічної традиції дозволить глибше зрозуміти особливості сучасних джерелознавчих студій у галузі мемуаристики.

Основні складові джерелознавчого аналізу пам'яток мемуарного характеру були визначені упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Усі дослідники, які вдавались до аналізу мемуарних джерел, відзначали необхідність дослідження не лише тексту спогадів, а й постаті автора та історичних умов, в яких вони були складені. Втім, одночасно накреслились і розбіжності, зокрема в

підходах до розуміння уміщеної в джерелах особистого походження інформації. Одні дослідники (О.С. Лаппо-Данилевський) визнавали цінність будь-яких мемуарних свідоцтв, розглядаючи спогади як залишки того соціально-психологічного середовища, в надрах якого вони зародились [2, с. 292–799], інші (В.С. Іконников) – відводили мемуарам роль постачальника фактичного матеріалу з історії описуваної епохи, надаючи закладеній у спогадах інформації ілюстративного характеру [3, с. 323–335]. Ці підходи знайшли подальший розвиток у радянській історіографії.

Перший сплеск зацікавленості мемуарною спадщиною в радянському суспільстві припав на 1920-ті рр. Докорінні зміни суспільного устрою вимагали осмислення, і одним із засобів, що дозволяв поєднати досвід минулого з назрілими проблемами сучасності, стала мемуарна література. Написання, збирання і видання мемуарів мало організований характер і було пов'язано з діяльністю центрального та українського Істпартів (комісій для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії комуністичної партії) та інших державних і громадських установ. Їхніми зусиллями були видані численні збірки спогадів, окремі книги та періодичні видання, що намагались розповісти про минуле, насамперед, історію революційного руху, словами очевидців.

У цих умовах виникла необхідність оцінити інформативні можливості спогадів, і дослідники спробували осягти феномен мемуаротворчості, спираючись на досягнення дореволюційної історіографії.

Так, в одній з рецензій на видання історико-революційної бібліотеки за 1920 – 1921 рр. С.Н. Валк запропонував поглянути на джерела особового походження одночасно «як на історичний факт та як на свідчення про історичний факт», розвиваючи, таким чином, ідеї О.С. Лаппо-Данилевського. На думку С. Н. Валка, кожна мемуарна праця повідомляє про духовний розвиток її автора, а також характеризує психологічний устрій усього того середовища, до якого він належить, тому питання про її фактичну достовірність стає несуттєвим [4, с. 22].

Натомість відомий радянський літературознавець М.К. Піксанов у передмові до другого видання «Двух веков русской литературы» (1923 р.) застерігав молодих учених проти несвідомих викривлень істини в мемуарах і радив перевіряти свідчення мемуаристів «перехресним допитом і порівнянням» з іншими документами [5, с. 21].

Схожі погляди висловив у першому номері

журналу «Пролетарская революція» М. М. Покровський. Досліджуючи питання про цінність мемуарів для з'ясування колориту епохи, чи, за термінологією автора, «психологічного фону подій», він зауважив, що не можна без шкоди для результатів наукової праці ігнорувати свідчення сучасників, так само як не можна знайомитись з історією лише за даними мемуаристів [6].

Другий підхід був підтриманий більшістю радянських істориків і став домінуючим у радянській історіографії, зумовивши обережне ставлення дослідників до джерел особового характеру.

Водночас, слід відзначити, що спостереження щодо специфіки пам'яток мемуарного характеру, методів їхнього критичного аналізу і т. ін. були для цього періоду скоріше виключенням. Теоретичне вивчення мемуарів значно відставало від обсягу їхніх видань, що зумовлювало певні вимоги до джерел, – зазначалось, якими повинні бути мемуари, як їх потрібно писати [7]. Це у свою чергу призводило до втручання видавців в авторські тексти, впливало на археографічний рівень видань [8, с. 5], а згодом – наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., коли публікаторська діяльність в області мемуаристики почала поступово згортатися, будь-які джерелознавчі праці, присвячені мемуарній літературі, поступово зникають. Лише в 1940 р. з'являється підручник з джерелознавства історії СРСР М. М. Тихомірова та С.О. Нікітіна, в якому робиться спроба виокремити характерні риси мемуарних джерел [9, Т. 2, с. 99–143].

Утім, справжнє відродження зацікавленості джерелами мемуарного характеру спостерігається лише в повоєнний період. Впродовж другої половини 1950-х – 1980-х рр. об'єктом спеціального джерелознавчого дослідження стають окремі мемуарні пам'ятки, комплекси мемуарних джерел з історії радянського суспільства [8], комуністичної партії [10] та Другої світової війни [11–13]. Крім того, з'являється велика кількість статей та посібників, в яких робляться спроби теоретичного обґрунтування методики критичного аналізу джерел особового походження [14–18], збагачуються відповідними розділами університетські підручники та навчальні посібники з джерелознавства [19–25 та ін.].

Центральним питанням, що поставало практично в усіх дослідженнях, присвячених джерелам мемуарного характеру, був пошук специфічних рис мемуарних пам'яток.

Переважає більшість радянських істориків вважала загальною ознакою джерел особового походження їхню суб'єктивну природу, однак

поняття «суб'єктивність» трактувалось ними неоднозначно.

До 60-х рр. XX ст. «суб'єктивність» здебільшого ототожнювалась «суб'єктивізмом» оцінок, що означало меншу в порівнянні з документальними джерелами достовірність мемуарів. Саме про суб'єктивізм та тенденційність говорилось у підручнику з джерелознавства історії СРСР М.М. Тихомірова та С. О. Нікітіна [19]. Є. В. Тарле, протиставляючи мемуари архівним документам, вважав за необхідне звернути увагу на те, що «докорінна риса усієї мемуарної літератури полягає в тому, що в автора є абсолютно свідомий намір показати читачу людей та їхні вчинки лише в певному висвітленні: виявити одне, утаїти інше, перекрутити третє» [26, с. 102]. З'являлись подібні висловлювання і в більш пізніх дослідженнях. Так, у праці П. А. Зайончковського, яку було опубліковано у другій половині 1970-х рр. зазначалось, що «цінність мемуарів полягає у викладенні фактичної сторони описуваних подій, а не їхній оцінці, що, природно, майже завжди суб'єктивна» [27, с. 4].

Іншу точку зору на суб'єктивність мемуарних джерел сформулював В. С. Голубцов. Суб'єктивну природу мемуарів він розумів як відбиття у джерелі індивідуальних якостей автора, його особистих поглядів, життєвого досвіду, ступеню участі в подіях і т. ін. «Сукупність цих обставин впливає на характер цих джерел. Суб'єктивність, таким чином, внутрішньо притаманна мемуарам. Це їхня невід'ємна особливість та специфіка» [22, с. 465].

С. С. Дмитрієв розширив поняття суб'єктивного в мемуарах. Пов'язуючи специфіку мемуарної літератури з «особистими рисами» автора, він включив до категорії «індивідуальність» стать, вік, характер, стан пам'яті, світогляд, погляди та почуття автора [25, с. 347].

Таким чином, у поглядах радянських істориків на суб'єктивну природу мемуарів спостерігаються певні розбіжності, зокрема у ступені поєднання понять «суб'єктивність» та «суб'єктивізм», однак акцентування уваги на індивідуальних якостях мемуаристів у будь-якому випадку створює настанову на «недостовірність» поданих у джерелах особистого походження свідчень. До речі, визначити межі авторської суб'єктивності намагались не лише історики. Ряд дискусій з проблем мемуарного жанру було спричинено шуканнями в області літературно-критичної думки. У ході численних обговорень більшість літературознавців визнало «велику громадську роль мемуаристики», відзначивши суб'єктивність як невід'ємну ознаку «документальної літератури» [28, с. 130 – 131].

Для глибшого розуміння природи мемуарів багато хто з тогочасних дослідників звертався до проблеми класифікації джерел мемуарного характеру.

Найбільш дискусійним виявилось питання про співвідношення щоденників і власне спогадів. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. мемуари традиційно підрозділялись на два основні різновиди – щоденники і спогади [14, с. 33–34; 17, с. 37–38; 21, с. 471]. Однак у подальшому такий підхід було визнано необґрунтованим і значна частина радянських джерелознавців висловилося за віднесення мемуарів та щоденників до різних видів історичних джерел [15, с. 23–24; 18, с. 46; 19, с. 5].

У свою чергу мемуари зазвичай групувались за якоюсь однією ознакою, що виокремлювалась як найбільш суттєва для досліджуваного комплексу. Загальноприйнятими були класифікації мемуарної літератури за формою фіксації тексту (спогади, літературні та стенографічні записи і т. ін.) [14, с. 33–34; 17, с. 37–38], тематико-хронологічним принципом [23, с. 368–399; 24, с. 400–429; 25, с. 396–401], змістом (мемуари, що всебічно висвітлюють епоху; мемуари, що розповідають про окрему подію; автобіографії, біографічні нариси та некрологи; подорожні нотатки) [27, с. 4], соціальним походженням та професійною приналежністю мемуаристів (дворянські; державних діячів; військових; духовних осіб; громадських діячів; літераторів, митців та науковців; купецькі; робітників та селян) [25, с. 348, 352]. При цьому, за словами С. С. Дмитрієва, зарахування окремих мемуарів до тієї чи іншої групи в багатьох випадках було умовним [25, с. 350], внаслідок чого результати досліджень різних авторів часто не можна зіставити.

Тобто, незважаючи на досить численну літературу з відповідної тематики, пошуки узагальнюючих критеріїв на цьому етапі не завершилися. Тим не менш, спираючись на здобуті в ході класифікації мемуарних джерел дані, дослідники намагались розробити прийоми критичного аналізу спогадів. За мету ставилось «зняття» характерної для мемуарного тексту суб'єктивності та виділення з нього достовірної інформації [29], що і вважалось головним завданням роботи з джерелами особового походження.

У першу чергу дослідники зосереджувались на постаті мемуариста. Після атрибуції пам'ятки вони радили з'ясувати соціальні та професійні показники, вік, погляди автора мемуарного твору, його роль в описуваних подіях та цільові настанови, якими він керувався при створенні спогадів.

Далі, датувавши джерело, рекомендувалось дослідити ті історичні процеси, на тлі яких формувався мемуарний текст. З необхідністю враховувати умови виникнення мемуарної пам'ятки та індивідуальні особливості її автора погоджувались всі радянські джерелознавці, ставлячи в залежність від цих факторів ступінь достовірності уміщених у спогадах фактичних відомостей [8, с. 48–54; 10, с. 32–33; 19, с. 34–42]. Водночас, ряд питань – зокрема, вплив допоміжних матеріалів (першоджерел) на чистоту виду, місце в ряду джерел мемуарного характеру стенографічних та літературних записів, автобіографій і т. ін., – залишались спірними [8, с. 86 – 88; 10, с. 34–35; 17, с. 35–37].

Окрім суто джерелознавчих, деякі дослідники пропонували застосовувати до джерел особового походження загальнонаукові, міждисциплінарні та загальноісторичні методи. Найбільш послідовне теоретичне обґрунтування методик дослідження мемуарів містять праці А. А. Курносова, присвячені партизанській мемуаристиці періоду Другої світової війни. Вважаючи за доцільне поділити джерелознавчу критику на «зовнішню» та «внутрішню», він включив до складу останньої логічний, текстологічний та порівняльний аналіз мемуарного тексту. Спочатку текст розглядається з точки зору логіки викладення, структури та співвідношення його окремих складових [13, с. 479–486], після чого до дослідження вводяться всі існуючі варіанти тексту та першоджерела, які мають пролити світло на історію тексту та еволюцію поглядів автора [13, с. 505]. Наступний етап – порівняльний аналіз, покликаний розкрити та оцінити інформаційний потенціал джерела шляхом його співставлення з іншими повідомленнями [13, с. 496–504].

Елементи текстологічного та порівняльного аналізу зустрічаються також у джерелознавчих працях М. Н. Черноморського [10, с. 39–46], В. С. Голубцова [8, с. 60, 90–110], Л. Г. Захарової [23, с. 390], Є. Г. Бушканець [19, с. 66–90].

Отже, у 1920 – 1970-х рр. в радянській історіографії переміг історико-критичний підхід до вивчення джерел мемуарного характеру: головною метою джерелознавчого аналізу спогадів було визначення достовірності поданої в них інформації. Тому усі теоретичні та практичні дослідження, присвячені проблемам мемуаристики, зосередились на пошуках специфіки мемуарних пам'яток та розробці методологічних рекомендацій щодо принципів їхньої наукової критики.

З часом накопичення цінних розробок у галузі вивчення видових властивостей мемуарів

дозволило поставити на обговорення, окрім питання про відповідність закладеної в джерелах особового походження інформації та об'єктивної реальності, загальні проблеми розвитку мемуарного жанру.

Перші спроби поглянути на великі масиви мемуарної літератури фіксуються в літературознавчих працях кінця 1960-х – початку 1970-х рр. Однак, цілком зрозуміло, що в таких дослідженнях мемуари поставали, передусім, як пам'ятки літературної творчості. Виходячи з цього, мемуаристика аналізувалась з точки зору впливу на неї панівних у той чи інший час літературно-стилістичних течій – класицизму, сентименталізму, романтизму, реалізму [30–31]. Вивчення мемуаристики у ширшому – культурно-історичному контексті, простежується в більш пізніх історико-джерелознавчих працях. Щоправда, в університетському підручнику з джерелознавства, опублікованому в 1973 р., було відзначено характерні риси еволюції російської мемуаристики XIX – початку XX ст., однак, враховуючи специфіку видання, у надзвичайно стислій формі.

Наприкінці 70-х рр. XX ст. розробку даної проблематики розпочала С. С. Мінц. Еволюцію російської мемуаристики протягом майже трьох століть – від її зародження на початку XVIII ст. і до сучасності, – вона пов'язала з «відбиттям у мемуарах ступеня усвідомлення мемуаристами сутності явищ та процесів суспільного розвитку, зв'язками індивідуального та соціального у громадському житті» [32, с. 64], тобто з суб'єктивною природою джерел мемуарного характеру.

Такий підхід, з одного боку, свідчив про визнання самоцінності мемуарів, з іншого – розширяв можливості їхнього дослідження засобами історичної психології [33]. Водночас, не враховуючи «реально-історичних... можливостей мемуаристики як специфічної галузі духовної культури» [34, с. 10], він ігнорував категорію соціальної функції джерела.

Поглибити розуміння мемуаристики як феномену культури, узявши за «корінний видоутворюючий фактор» джерела його соціальну функцію [34, с. 11; 35, с. 121], вдалося А. Г. Тартаковському. На його думку, специфічною соціальною функцією мемуарів є «історична самосвідомість особистості», що проходить у своєму розвитку ряд стадій: «1) перехід від переважно вузько-родинних цілей мемуаротворчості до призначення мемуарів для обнародування, для друку; 2) перетворення їх на фактор ідейно-політичної боротьби та літературно-громадського руху; 3) усвідомлення значення мемуарів для історичного

пізнання та включення їх до цільової настанови розрахунку на майбутнього історика» [34, с. 16]. При цьому, А. Г. Тартаковський справедливо зауважив, що мова йде не про зміну функцій, а про їхнє нашарування.

Зазначені тенденції еволюції мемуарного жанру виступили методологічними орієнтирами при підготовці А. Г. Тартаковським трьох фундаментальних монографій з історії російської мемуаристики. У монографії «1812 год и русская мемуаристика», відмовившись від традиційного підходу – розгляду відбиття подій 1812 р. в російській мемуаристиці, учений зосередився на вивченні впливу цієї події на мемуаротворчість. Проаналізувавши час написання спогадів, процес їхнього зближення з публіцистикою, соціальний склад мемуаристів і т. ін., він визначив механізм коливання суспільних інтересів до епохи 1812 р. впродовж 1810-х – першої половини 1860-х рр. [36].

У наступній праці, «Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.», А. Г. Тартаковський продовжив історико-типологічне вивчення російської мемуаристики, розкривши процес її зародження в надрах «літописно-аналітичної традиції» пізнього середньовіччя та простеживши початкові етапи еволюції – від рукописного існування у вузькородинному середовищі до зближення з пресою та «живою сучасністю». Дослідивши цілі мемуаротворчості, динаміку її розвитку та соціальне обличчя авторів, він, таким чином, відзначив «зламну віху в розвитку мемуарної літератури в Росії» [34, с. 5].

Остання книга, «Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века», була написана в нових історичних умовах, але вона розвивала основні ідеї дослідника, будучи присвячена іншій вісі мемуарної еволюції – перетворенню мемуаристики на фактор історичної свідомості суспільства. Розкривши передумови цього процесу, зокрема укорінення принципу історизму в розумовому житті російського освіченого суспільства, А. Г. Тартаковський висвітлює теоретичні погляди окремих представників літературно-наукових кіл Росії на мемуарну традицію, наголосивши, водночас, на їхній практичній діяльності із «пробудження сучасників до мемуаротворчості» [37, с. 7].

Праці А. Г. Тартаковського, які вперше в радянській історіографії поставили пізнання мемуарів в їхній сутності та генезисі в центр дослідження, відразу привернули увагу науковців. А. Е. Чекунова, досліджуючи походження російських мемуарів, закликала визначати не лише час та умови становлення джерела, але й виявляти особливості його форми і змісту [38, с. 53]. Застосовуючи

відповідну методичку до мемуарів кінця XVII – початку XVIII ст., вона одержала цікаві результати, доповнивши, таким чином, викладки А. Г. Тартаковського.

З критикою запропонованої А. Г. Тартаковським схеми виступила М.Ф. Рум'янцева, на думку якої, логічна для російського матеріалу конструкція є недієздатною при зверненні до західноєвропейських джерел. Спираючись на європейську мемуарну літературу, вона запропонувала, по-перше, розширити коло джерел особового походження за рахунок есеїстики та сповідей, по-друге, поглянути на мемуари-автобіографії та мемуари – «сучасні історії» як на два види історичних джерел, що різняться за своїми первинними соціальними функціями. Так, мемуари – «сучасні історії» виступають як «індивідуальна фіксація суспільно значущих подій з метою передачі їх в еволюційному цілому», тоді як мемуари-автобіографії здебільшого переслідують вузькородинні цілі, призначаються безпосереднім нащадкам. У Західній Європі, на відміну від Росії, вже перші мемуари, що побачили світ на початку XVI ст., переслідували «далеко не вузькородинні цілі», а в XVII ст. мемуари – «сучасні історії» цілком сформувались як особливий вид [39, с. 471–475]. На жаль, далі цих зауважень М. Ф. Рум'янцева не пішла і, висвітлюючи еволюцію мемуарних джерел, фактично повторила основні висновки А. Г. Тартаковського.

Отже, незважаючи на серйозні розбіжності з методологічних питань, новаторській підхід до вивчення мемуарів, запропонований радянськими істориками наприкінці 1970 – на початку 1980-х, був сприйнятий наступними поколіннями дослідників, які зосередились на дослідженні закономірностей створення та розвитку мемуарних джерел.

Таким чином, за радянських часів в історіографічній традиції дослідження мемуаристики можна виокремити три періоди. На першому етапі (1920 – 1940-ті рр.) пошуків археографічної роботи в галузі мемуаристики, і, як наслідок, спроби теоретичного осмислення джерел мемуарного характеру, достатньо швидко змінилися загальною недовірою до джерел особового походження. На другому етапі (1950 – кінець 1970-х рр.), коли джерела особового походження знов стають об'єктом спеціального джерелознавчого аналізу, домінував історико-критичний підхід до вивчення мемуаристики. Основні дискусії зосередилися навколо пошуків специфіки мемуарних джерел, проблем їхньої класифікації та розробки спеціальних методів їхньої критики, метою якої

було зняття притаманної мемуарним джерелам «суб'єктивності». Новий період у вивченні мемуаристики як феномену культури розпочався на межі 1970 – 1980-х рр., коли дослідники вдалися до вивчення мемуаристики не лише в її статичному стані, але й у динаміці – як масиву джерел, що формується впродовж тривалого часу під впливом економічних, політичних, ідеологічних та

соціально-психологічних чинників. Відзначимо, що історико-критичний та культурологічні підходи, основи яких були закладені в дореволюційній історіографії і набули подальшого розвитку в межах радянської історіографічної традиції, значною мірою впливають на сучасні дослідження в галузі мемуаристики.

Джерела та література

1. Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації // Українська біографістика. 2016. Вип. 13. С. 28 – 50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2016_13_5 (дата звернення: 31.10.2017)
2. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. Спб.: Тип. В. Безобразова, 1913. Вып. 2. С. 292 – 799.
3. Киреева Р. А. Неизданный том «Опыта русской историографии» В. С. Иконникова // Археограф. ежегодник за 1977 год / АН СССР, Отд-е истории, Археогр. комиссия М., 1978. С. 323–335.
4. Валк С. Н. (Рецензия) // Валк С. Н. Избранные труды по археографии: Научное наследие. Спб., 1991. С. 18–33. Рец. на изд-е.: Историко-революционная библиотека журнала «Каторга и ссылка». Пг., 1920 – 1921.
5. Пиксанов Н. К. Два века русской литературы: Пособие для высшей школы, преподавателей словесности и самообразования. М.; Пг.: ГИЗ, 1923. 208 с.
6. Покровский М. Н. От истпарта // Пролетарская революция. 1921. № 1. С. 8–9.
7. Гелис И. Как надо писать воспоминания: (Методологический очерк) // Пролетарская революция. 1925. № 7. С. 197–212.
8. Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М.: Изд-во МГУ, 1970. 114 с.
9. Источниковедение истории СССР: Учебник для ист. фак. ун-тов и пед. ин-тов: В 2 т. М.: Соцэкгиз, 1940. Т. 1–2.
10. Черноморский М. Н. Работа над мемуарами при изучении истории КПСС. 2-е изд., испр. и доп. М.: Высш. шк., 1965. 136 с.
11. Курносоев А. А. Мемуары участников партизанского движения в период Великой Отечественной войны как исторический источник: (Опыт анализа мемуаров по истории Первой Бобруйской партизанской бригады) // Труды Московского государственного историко-архивного общества. 1961. Т. 16. С. 29–55.
12. Курносоев А. А. Вопросы авторства в мемуарах о народном сопротивлении в тылу немецко-фашистских войск (1941–1944 гг.) // Труды Московского государственного историко-архивного общества. 1963. Т. 17. С. 51–84.
13. Курносоев А. А. Приемы внутренней критики мемуаров: (Воспоминания участников партизанского движения в период Великой Отечественной войны как исторический источник) // Источниковедение: Теорет. и метод. проблемы: Сб. ст. М., 1969. С. 478–505.
14. Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник: Учеб. пособие по источниковедению истории СССР. М.: Тип. при НИИ труда, 1959. 80 с.
15. Макаров М. К. О принципах классификации письменных источников: (Историкография вопроса) // Труды Московского государственного историко-архивного общества. 1961. Т. 16. С. 15–28.
16. Рошаль Л. М. К методике составления каталогов мемуаров и дневников // Труды Московского государственного историко-архивного общества. 1961. Т. 16. С. 267–280.
17. Деревнина Л. И. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников: (Историкография вопроса) // Вопр. архивоведения. 1963. № 4. С. 32–38.
18. Дмитриев С. С. Личные архивные фонды. Виды и значение их исторических источников // Вопр. архивоведения. 1965. № 3. С. 35–48.
19. Бушканец Е. Г. Мемуарные источники: Учеб. пособие к спецкурсу. Казань: Изд-во Казан. гос. пед. ин-та, 1975. 98 с.
20. Шерман И. Л. Русские исторические источники X – XVIII вв. Харьков: Изд-во ХГУ им. А. М. Горького, 1959. 250 с.
21. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. М.: Соцэкгиз, 1962. – 495 с.
22. Голубцов В. С. Воспоминания, дневники, частная переписка [по истории СССР советского периода] // Источниковедение истории СССР: Учебник для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / Под ред. И. Д. Ковальченко. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1981. С. 465 – 480.
23. Захарова Л. Г. Мемуары, дневники, частная переписка второй половины XIX в. // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.: Учеб. пособие для ист. фак. / Под ред. И. А. Федосова. М., 1970. С. 368–399.

24. Лаверычев В. Я. Мемуары, дневники, частная переписка периода империализма // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.: Учеб. пособие для ист. фак. / Под ред. И. А. Федосова. М., 1970. С. 400–429.
25. Дмитриев С. С. Воспоминания, дневники, частная переписка [по истории СССР эпохи капитализма] // Источниковедение истории СССР: Учебник для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / Под ред. И. Д. Ковальченко. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1981. С. 342–359.
26. Тарле Е. В. Значение архивных документов для истории // Вопр. архивоведения. 1961. № 3. С. 101–106.
27. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах: В 5 т. / Под ред. П. А. Зайончковского. М.: Книга, 1976–1989. Т. 1: XV – XVIII вв. М., 1976. 302 с.
28. Обязанности свидетеля, права художника // Вопр. литературы. 1974. № 4. С. 45–131.
29. Иванов Г. М. Основные принципы марксистско-ленинской теории исторического источника // Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. 1979. М.: Наука, 1980. С. 5–25.
30. Гинзбург Л. О психологической прозе. Л.: Сов. писатель. Ленингр. отд., 1971. 464 с.
31. Гюбиева Г. Е. К вопросу о возникновении русской мемуарной литературы: (Петровская эпоха) // Сборники научных работ аспирантов: Хабаровский гос. пед. ин-т. Хабаровск, 1967. С. 63–72.
32. Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера: (К постановке проблемы) // История СССР. 1979. № 6. С. 55–70.
33. Минц С. С. Об отражении особенностей социальной психологии в мемуарных источниках // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. М., 1984. С. 31–40.
34. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.: От рукописи к книге. М.: Наука, 1991. 288 с.
35. Тартаковский А. Г. Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения // История СССР. 1983. № 3. С. 112–130.
36. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения. М.: Наука, 1980. 310 с.
37. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX в. М.: Археогр. центр, 1997. 356 с.
38. Чекунова А. Е. О происхождении русских мемуаров // Советские архивы. 1988. № 5. С. 53–61.
39. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособия / Данилевский Н. И., Кабанов В. В., Медушевская О. О., Румянцева М. Ф. М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1998. 702 с.